

Андрій Гуторов
Харківський національний аграрний університет ім. В.В. Докучаєва
Andrei hutorov
Kharkov national agrarian university. V. Biotechnology

ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ РАЦІОНАЛЬНИХ РОЗМІРІВ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВ

THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECTS OF FORMATION THE RATIONAL SIZES OF THE AGRICULTURAL ENTERPRISES

Узагальнено теоретико-методичні аспекти формування та обґрунтовано раціональні розміри сільськогосподарських підприємств зони Лісостепу України, зокрема Харківської області. Запропоновано механізми їх реалізації.

The theoretical and methodical aspects of forming are generalized and the rational sizes of agricultural enterprises of zone of Forest-steppe of Ukraine are reasonable, in particular the Kharkiv area. The mechanisms of their realization are offered.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими та практичними завданнями. Стратегічні виклики сьогодення загострюють проблему гарантування продовольчої безпеки держави. Її вирішення можливе при комплексному науковому підході до ефективної організації сільськогосподарського виробництва. Світовий і вітчизняний досвід переконливо свідчить, що важливим напрямом підвищення ефективності аграрного виробництва є синергетичне поєднання спеціалізації, концентрації, кооперації та інтеграції. Вищою формою цього симбіозу є раціональні за розмірами сільськогосподарські підприємства незалежно від форм власності й господарювання. У зв'язку із цим вивчення різних аспектів формування раціональних розмірів сільгосппідприємств є актуальним, що і обумовило вибір теми дослідження.

Аналіз останніх досліджень, в яких започатковано вирішення проблем. Різні аспекти процесів спеціалізації, концентрації, розміщення сільськогосподарського виробництва досліджувалися багатьма вченими, серед яких слід виділити праці А. Сміта, Д. Рікардо, К. Маркса, І. А. Бородіна, П. Ф. Веденічева, М. О. Каришева, С. Г. Колеснева, М. Д. Кондратьєва, Г. Г. Котова, О. О. Никонова, К. П. Оболенського, І. Н. Романенка, Й. Г. Тюнена, І. О. Хеді, О. В. Чаянова, О. Г. Шліхтера та багатьох інших.

Серед учених сучасності означеним проблемам присвятили свої дослідження С. П. Азізов, В. Я. Амбросов, В. Г. Андрійчук, О. М. Бородіна, С. М. Волков, В. М. Геєць, В. Г. Гусаков, М. В. Калінчик, П. К. Канінський, О. В. Колмиков, І. І. Лукінов, В. Я. Месель-Веселяк, І. О. Мінаков, О. М. Онищенко, Б. Й. Пасхавер, П. Т. Саблук, Є. В. Серова та інші.

Водночас, незважаючи на істотний науковий доробок, проблема формування раціональних розмірів сільськогосподарських підприємств в Україні комплексно майже не вирішувалася. Так, актуальними залишаються

питання визначення доцільних розмірів господарств залежно від типів спеціалізації, оптимального поєднання галузей, інтегральної оцінки раціональності сільськогосподарських підприємств за розмірами, створення і розвитку кооперативних, інтегративних і кластерних утворень тощо.

Метою статті є узагальнення теоретичних і практичних аспектів формування раціональних розмірів сільськогосподарських підприємств.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Раціональні розміри сільгоспдприємств нерозривно пов'язані з процесами спеціалізації, концентрації, кооперації та інтеграції сільськогосподарського виробництва, є вищою формою їхнього синтезу (рис.).

При цьому формування розмірів залежить від двох протилежно спрямованих груп факторів – укрупнення і розукрупнення. У результаті їх поєднання раціональні за розмірами сільськогосподарські підприємства мають низку економічних, техніко-технологічних, соціальних та юридичних переваг, зокрема забезпечуються необхідні умови для оптимального поєднання галузей, оптимізації складу машинно-тракторного парку, створення власних обслуговуючих і переробних потужностей, упровадження передових технологій ведення землеробства та утримання сільськогосподарських тварин тощо, що в остаточному підсумку дає змогу мінімізувати витрати на одиницю продукції, підвищити рівень прибутковості підприємства і його конкурентоспроможності на ринку, створює належні умови для сталого розвитку, збільшення соціальної відповідальності бізнесу та екологізації виробництва.

Теоретична сутність формування полягає в економічно обґрунтованій побудові цілісної системи організації сільськогосподарських підприємств шляхом раціоналізації їх розмірів. Процес формування раціональних розмірів сільськогосподарських підприємств повинен базуватися на відповідних принципах, критеріях і наукових підходах, що забезпечує їхню реальність, обґрунтованість, сталість землекористування, компактність просторового розміщення, комплексну оптимізацію розмірів внутрішньогосподарських підрозділів, оптимальну керованість господарством, соціальну спрямованість з урахуванням національних інтересів, екологічність тощо.

Світовий досвід організації сільськогосподарського виробництва переконливо свідчить, що значна подрібненість підприємств є головною проблемою на шляху забезпечення прогресивного розвитку АПК.

На основі комплексної оцінки господарської діяльності сільськогосподарських підприємств різних типів спеціалізації, стохастичного граничного моделювання, маржинального і DEA-аналізу та з урахуванням повного завантаження виробничих потужностей, типових проектів тваринницьких ферм і комплексів, впливу прогресивних технологій виробництва сільгосппродукції обґрунтовано раціональні розміри та параметри сільськогосподарських підприємств зони Лісостепу України, зокрема Харківської області (табл.).

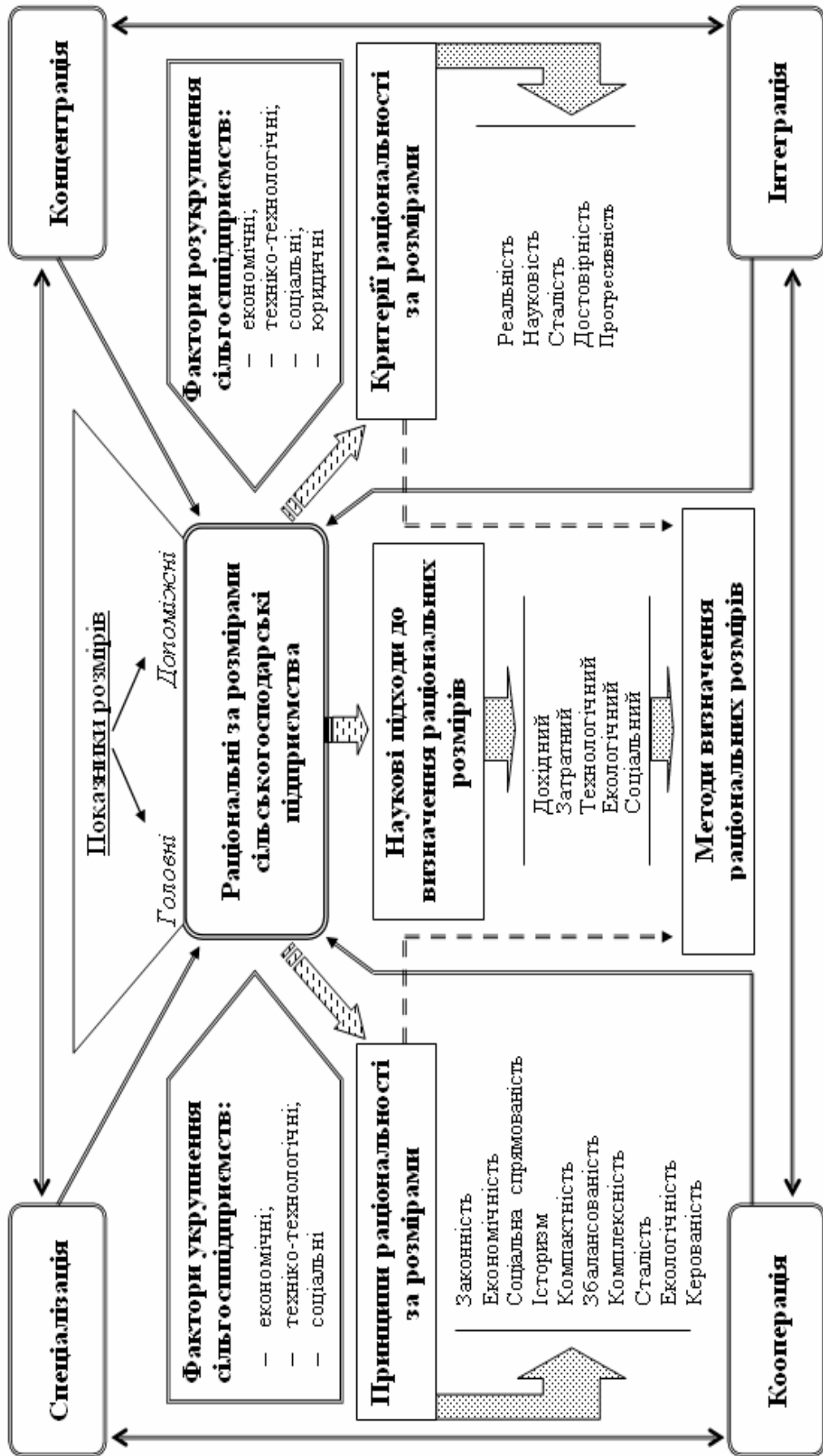

Рис. Сутність формування раціональних розмірів сільськогосподарських підприємств

Раціональні розміри та окремі параметри сільськогосподарських підприємств зони Лісостепу України та Харківської області*

Показник, зона, тип спеціалізації	Власні розрахунки		Розрахунки інших науковців
	раціональні розміри	оптимальні розміри	
Лісостеп			
<i>Зерновий напрям</i>			
Площа сільгоспугідь, тис. га	3,5–5,0	3,5	4,0–5,0
<i>Зерново-молочний напрям</i>			
Площа сільгоспугідь, тис. га	3,5–5,0	4,5	3,0 ^{**} ; 3,5–6,0
Поголів'я корів дійного стада, тис. гол.	0,4–0,8	0,6	0,4–1,0
Середній річний удій молока від однієї корови, кг	6000–7000	6500	3000–4000
<i>Скотарські спецгости</i>			
Площа сільгоспугідь, тис. га	4,0–5,0	4,6	2–4 ^{**} ; 6–8
Поголів'я корів, тис. гол.	1,2–1,8	1,6	1,5–2,0
Поголів'я ВРХ, тис. гол.	2,4–5,2	4,2	2,4–6,0
Середньодобовий приріст на вирощуванні, відгодівлі та нагулі, г	800–1000	900	700–900
<i>Свинарські спецгости</i>			
Площа ріллі, тис. га	4,8–5,2	5,0	4,5–6,0
Поголів'я свиней, тис. гол.	24–54; 108 ^{***}	36; 108 ^{***}	5,6–12,0 ^{****}
Середньодобовий приріст на вирощуванні та відгодівлі, г	600–900	800	350–550
<i>Птахівничі спецгости з виробництва яєць курячих</i>			
Площа ріллі, га	-	-	6,5–13,0
Поголів'я курей-несучок, тис. гол.	500–1000	-	50–100
Середня річна несучість курей-несучок, шт.	290–320	305	220–230
<i>Птахівничі спецгости з виробництва м'яса бройлерів</i>			
Площа ріллі, га	-	-	6,5–13,0
Поголів'я бройлерів, тис. гол.	1000–5000	-	600–1200
Середньодобовий приріст на вирощуванні, г	40–50	45	25–30
У тому числі Харківська область			
<i>Зерново-олійний напрям</i>			
Площа сільгоспугідь, тис. га	3,0–4,0	3,8	-
Середньорічна кількість працівників, зайнятих у сільгоспвиробництві, чол.	35–55	45	-
<i>Зерново-молочний напрям</i>			
Площа сільгоспугідь, тис. га	3,9–4,7	4,6	-
Поголів'я корів дійного стада, гол.	400–800	530	-
Щільність поголів'я корів зі шлейфом у розрахунку на 100 га сільгоспугідь, гол.	25–47	33	60
Середньорічна кількість працівників, зайнятих у сільгоспвиробництві, чол.	90–170	120	-
Питома вага продукції тваринництва у структурі товарної продукції сільського господарства, %	30–45	35	30–42

* Джерело: згруповано автором за результатами власних досліджень і літературних джерел [1, 2, 3, 4].

** – Площа ріллі.

*** – типові розміри тваринницьких ферм і комплексів.

**** – поголів'я свиней на одночасній відгодівлі.

Наведені розрахунки багато в чому збігаються з рекомендаціями інших науковців колишнього Радянського Союзу та України і в той же час цілком відповідають вимогам сьогодення, зважаючи на рівень розвитку продуктивних сил і технологій. Ми вважаємо, що підвищення ефективності окремих галузей сільського господарства можливе лише при глибокій спеціалізації та високому рівні концентрації виробництва. Разом з цим у процесі проектування спецгоспів з виробництва свинини доцільно створювати підсобні молочнотоварні ферми розміром 600–800 гол. та 800–1200 гол. корів дійного стада при середньорічній чисельності 36–54 і 54–108 тис. гол. відповідно.

Формування раціональних за розмірами сільськогосподарських підприємств на регіональному рівні має ґрунтуватися, перш за все, на забезпеченні продовольчої незалежності. У 2009 р. жителі Харківської області недоспоживали за вісім з десяти груп харчових продуктів на рівні 20–50%, або в середньому за енергетичним еквівалентом на 15,8%. Калорійність середньодобового раціону при цьому лише на 15,0% перевищувала критичний рівень (2500 ккал) [5]. Виходячи з раціональних медичних норм харчування, необхідності створення стратегічного резерву продуктів, визначено потребу в сільськогосподарській сировині та розраховано орієнтовну кількість раціональних за розмірами сільгоспідприємств.

Так, для забезпечення потреби у м'ясі та м'ясопродуктах необхідне створення 140 тваринницьких спецгоспів, 50 зерново-молочних господарств, 11 свинарських комплексів, п'яти птахофабрик, орієнтовна площа ріллі – 1 100 тис. га, сільгоспугідь – 1350 га (за рівня розораності 81,5%), або близько 55% від наявної в Харківській області. Слід зауважити, що таке поглиблення спеціалізації сільгоспвиробництва можливе лише за умов розвитку кооперативних, інтегративних та міжгосподарських зв'язків, чіткої та зваженої координації дій на всіх рівнях управління.

Формування раціональних за розмірами сільськогосподарських підприємств має відбуватися на основі обґрунтованого організаційно-економічного механізму, який є складовою господарського механізму АПК і включає суб'єкти, структуру, форми та умови господарювання (організаційна складова), а також об'єкти, важелі та фактори, що базуються на відповідних принципах, критеріях і наукових підходах до формування раціональних розмірів господарств (економічна складова). Роль стимулюючих та обмежуючих чинників відіграватимуть укрупнення та розукрупнення сільгоспідприємств. На думку білоруських учених А. М. Кагана й О. В. Колмикова, названий організаційно-економічний механізм повинен включати такі етапи: визначення раціональних розмірів землекористування та виробництва сільськогосподарських підприємств із урахуванням організаційно-виробничої структури; обґрунтування раціональних розмірів внутрішньогосподарських підрозділів; установлення раціональних розмірів господарських центрів за кількістю жителів; розрахунок оптимальної потреби господарства в трудових і матеріальних ресурсах; оптимізація розмірів основних виробничих галузей сільгоспідприємства; оцінка економічної ефективності формування раціональних розмірів сільськогосподарського підприємства [6, с. 38–39]. Кожний етап цього алгоритму закінчується стадією контролю на відповідність поставленій меті і

в разі виявлення значних відхилень необхідне обґрунтоване коригування як на теоретичному, так і прикладному рівнях.

Таким чином, організаційно-економічний механізм формування раціональних розмірів сільськогосподарських підприємств об'єднує в цілісну динамічну систему ресурсні, фінансово-економічні, організаційні, виробничі, інформаційні, нормативні та законодавчі блоки, які, з одного боку, обумовлюють раціональні розміри сільгоспідприємств, з іншого – формують комплекс заходів щодо науково обґрунтованого ринкового і державного регулювання.

В українських умовах ведення сільського господарства, на нашу думку, основними важелями формування раціональних розмірів підприємств мають стати орендні земельні відносини, процеси соціалізації землі та розвиток ресурсної кооперації.

У разі прийняття закону України «Про ринок земель» та низки супровідних нормативно-правових актів може виникнути реальна загроза національній безпеці держави. Разом з тим, як свідчить світовий досвід, ринок земель є досить дієвим механізмом перерозподілу земельних ресурсів та формування на цій основі землекористувань ринкового типу, у тому числі раціональних за розмірами сільськогосподарських підприємств. Однак, ми вважаємо, що найбільш доцільним є використання досвіду тих країн світу, які зберегли державну форму власності на землю і розвивають інститут оренди. В Україні реалізація такої системи можлива, на думку Є.С. Савченка, за допомогою проведення соціалізації землі, тобто передачі її в державну власність шляхом викупу земельних часток (паїв) у їх власників за нормативною грошовою оцінкою з подальшою передачею в оренду сільгосптоваровиробникам на пільгових умовах при дотриманні ними суттєвих умов договору оренди [7, с. 75–76]. Ті громадяни, які передадуть свої земельні ділянки державі, матимуть право на отримання пільгового кредиту на будівництво житла чи розвиток власного бізнесу на селі.

Вважаємо, що внаслідок реалізації названих заходів на державному рівні можливо не лише сформувати раціональні за розмірами сільськогосподарські підприємства, підвищити рівень їхньої економічної ефективності, а й досягти продовольчої безпеки України та захисту національних інтересів її громадян.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Прогресивний розвиток сільського господарства на інноваційній та індустріальній основі неможливий без поглиблення спеціалізації сільськогосподарського виробництва, підвищення рівня його концентрації, а також розвитку кооперації та інтеграції. Великі сільгоспідприємства здебільшого спроможні досягти конкурентних переваг на ринку, у тому числі завдяки дії ефекту масштабу виробництва.

Визначені та обґрунтовані раціональні розміри сільськогосподарських підприємств з урахуванням зональних особливостей організації сільськогосподарського виробництва та світового досвіду, виходячи з результатів комплексної економічної оцінки, стохастичного моделювання господарської діяльності і техніко-технологічних параметрів сільськогосподарських підприємств, повною мірою відповідають вимогам сьогодення щодо ефективної організації сільськогосподарського

виробництва, а запропоновані механізми їх формування при належному рівні деталізації та впровадження є ринковими та задовольняють інтереси як громадян України, так і сільгосптоваровиробників.

Література

1. Наукові основи агропромислового виробництва в зоні Лісостепу України / редкол.: М.В. Зубець (голова) [та ін.]. – К.: Аграрна наука, 2010. – 980 с.
  2. Рекомендации по оптимальным размерам колхозов и их подразделений (примерные) – М.: ВНИЭСХ, 1964. – 9 с.
  3. Рекомендации по оптимальным размерам совхозов и их подразделений (примерные) / отв. за вып. Г.Г. Котов. – М.: ВНИЭСХ, 1963. – 15 с.
  4. Рекомендації з оптимізації розмірів новоутворених приватних господарств на основі оренди земельних паїв та вдосконалення орендних відносин / [М. В. Зубець, П. Т. Саблук, В. Я. Месель-Веселяк та ін.]; за ред. В. Я. Месель-Веселяка, М. М. Федорова. – К.: ННЦ «ІАЕ», 2001. – 68 с.
  5. Баланси та споживання основних продуктів харчування населенням України: стат. зб. за 2009 рік / за ред. Ю. М. Остапчука. – К., 2010. – 55 с.
  6. Каган А. М. Методические рекомендации по формированию оптимальных размеров сельскохозяйственных организаций / А. М. Каган, А. В. Колмыков, А. А. Муравьев. – Минск: Ин-т системных исслед. в АПК НАН Беларуси, 2009. – 76 с.
  7. Опыт Белгородской области Российской Федерации по управлению земельными ресурсами и развитию конкурентоспособного агропромышленного производства / [Саблук П. Т., Савченко Е. С., Кропивко М. Ф., Ходаковская О. В.]. – К.: ННЦ «ІАЕ» НААН України, 2011. – 90 с.
  8. Проект постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження нормативів оптимального співвідношення земельних угідь» від 21.01.2009 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.dkzr.gov.ua/terra/control/uk/publish/article;jsessionid=FEBA4FCE8810A706748DF97648830B7A?art_id=92728&cat_id=38306.
- Технологія відтворення родючості ґрунтів у сучасних умовах / за ред. С. М. Рижука, В. В. Медведєва. – Х., 2003. – 214 с.